

УДК 340.12:2-74-67

РЕЛІГІЙНИЙ АСПЕКТ ПОЛІТИЧНОЇ ТА ПРАВОВОЇ ІНТЕГРАЦІЇ В ЄВРОПІ

Єрмакова Г.С., к. філос. н., доцент
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Розглянуто еволюційну концепцію моделей європейської інтеграції, що формувалися під впливом церкви. Окремо проведено аналіз суспільно-політичних поглядів, центральне місце в яких займала ідея європейської інтеграції. Встановлено, що всі вони акцентували увагу на спільності системи морально-етичних цінностей європейських країн, сформованих під впливом католицької церкви. Відтак саме вони мали стати центральним стрижнем у процесі формування майбутньої єдиної європейської цивілізації. У статті визначені основні завдання, які вирішувались церквою в її прагненні до інтеграції європейських держав. Крім того, зроблено спроби виокремити та детерминувати релігійний фактор європейської інтеграції, а також розкрити роль Ватикану та католицької церкви загалом як каталізатора інтеграційних процесів. Також проведено аналіз механізмів впливу релігійного фактора на процеси правового забезпечення інтеграції в Європі.

Ключові слова: релігійний фактор, міждержавна інтеграція, євроінтеграційні процеси, Європа, ЄС, християнська церква, католицька релігія, Ватикан, система цінностей, суспільно-політичні погляди.

Рассмотрена эволюционная концепция моделей европейской интеграции, которые формировались под влиянием церкви. Отдельно проведен анализ общественно-политических взглядов, центральное место в которых занимала идея европейской интеграции. Установлено, что все они акцентировали внимание на общности системы морально-этических ценностей европейских стран, сформированных под влиянием католической церкви. Поэтому именно они должны были стать центральным стержнем в процессе формирования будущей единой европейской цивилизации. В статье определены основные задачи, которые решались церковью в ее стремлении к интеграции европейских государств. Кроме того, сделаны попытки выделить и детерминировать религиозный фактор европейской интеграции, а также раскрыть роль Ватикана и католической церкви в целом как катализатора интеграционных процессов. Также проведен анализ механизмов влияния религиозного фактора на процессы правового обеспечения интеграции в Европе.

Ключевые слова: религиозный фактор, межгосударственная интеграция, евроинтеграционные процессы, Европа, ЕС, христианская церковь, католическая религия, Ватикан, система ценностей, общественно-политические взгляды.

Yermakova A.S. RELIGIOUS ASPECT OF POLITICAL AND LEGAL INTEGRATION IN EUROPE

In the article the analysis of religious aspect of political and legal integration is conducted in Europe on principles of values of catholic church. Evolutional conception of models of European integration, which was formed under act of church, is considered. The analysis of social and political looks is separately conducted, a central place in which was occupied by the idea of European integration, on the basis of what a conclusion was done in relation to that accentuation of social and political studies was carried out on principles of dominating in the European countries catholic ethics studies. Consequently, the general line of ideas of integration on the European continent is that a leading place in them was taken exactly to the catholic church.

In addition, it was set tasks, which decided a church in its aspiring to integration of the European states among which most essential is: stop of distribution of process of secularizing of public processes and civil institutes; clericalisation in public political institutes and attempt to gear society public authorities to the church; strengthening of positions of church as unique establishment that provides satisfaction of demand of society on spiritual values.

Consequently, exactly community of the system of moral-ethic values of the European countries, formed under act of catholic church, is or by a not main factor in the process of forming of future civilization contours of unique European community. Attempts to select and to determine the religious factor of European integration are done, and also to expose the role of Vatican and catholic church on the whole as a catalyst of integration processes. Realizing Vatican necessity of own update as a religious center in modern terms provides for and sets the vectors of social and political activity of subjects of political processes and in particular christianity-democracy parties. Those which are the most lobbyists of idea of European integration.

Key words: religious factor, interstate integration, European integration processes, Europe, EU, Christian church, Catholic religion, Vatican, values, social and political views.

Постановка проблеми. Інтеграційні тенденції в Європі мають під собою надзвичайно широке підґрунтя, що сформувалося в процесі еволюції політико-правової думки та соціально-економічних процесів й охоплювало в кожному історичному вимірі велику кількість державних утворень. Причини інтеграції в різні періоди європейської історії відрізнялися в силу зовнішньополітичних та

зовнішньоекономічних умов, але базис для інтеграції завжди формувався на засадах спільності інтересів. Інтеграція не є кон'юнктурним явищем, тому слід розуміти, що співіснування в межах нового інтеграційного об'єднання є серйозним викликом для кожної держави. Проте ризик втрати національної ідентичності нівелюється ефектом інтеграції. Стіійкість інтеграційного об'єднання обумов-

люється стратегічними цілями, які ставлять перед собою державні утворення, та досягається за рахунок спільності культурного, соціально-економічного, політичного та, безумовно, релігійного простору. Але якщо спільність економічних, соціальних, політичних рис можна розглядати як передумови інтеграції, то культурний та релігійний фактори виступають як об'єднуючий вектор, який формує спільну свідомість націй, що інтегруються.

Протягом тривалого часу європейської історії саме релігія виступала мірилом світоглядного континууму в різних країнах, відтак, спільність віросповідання можна назвати рушійною силою в процесі об'єднання. Не зважаючи на те, що нині церква не має такого впливу на суспільну свідомість, спільність релігійних поглядів продовжує залишатися потужним каталізатором сучасних інтеграційних процесів.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Проблематика пошуку об'єднуючих елементів між розвитком релігії і церкви з одного боку та ідеями загальноєвропейської інтеграції з іншого знаходить своє відображення в роботах багатьох вчених. Слід виокремити праці вітчизняних (Н.Л. Штурмак, М.В. Лубська, О.М. Биков) та закордонних (К.А. Писенко, С.Ю. Садченков) правників, присвячені проблемам регулювання державно-релігійних відносин та співвідношення права та релігії; роботи таких західних та вітчизняних філософів як Дж. Алмонда, А.В. Арістова, Т. Вудса, праці політологічного спрямування Є.С. Елбакяна, Є.В. Жосул, М.Ю. Шульги тощо.

Метою статті є визначення впливу релігійного фактору на процеси політичної та правової інтеграції в Європі. Предметом в даному контексті виступатиме сукупність інструментів та механізмів забезпечення європейської інтеграції на засадах релігійної спільності.

Виклад основного матеріалу. Взаємна інтеграція різних держав завжди розглядається в історичному контексті як ознака інтенсивного прогресу політичних та економічних систем. Якісна трансформація моделей державотворення та організації суспільних відносин в країнах, об'єднаних спільними цілями цивілізаційного розвитку, потребує існування єдиного вектора, «вздовж» якого власне і відбуватиметься інтеграція. Окрім економічного базису, у вирішенні гострих соціальних проблем або необхідності подолання наслідків негативних публічно-політичних явищ, в основі об'єднуючих процесів мають лежати чинники, які створюватимуть підґрунтя для подальшого розвитку в умовах вже нового інтеграційного об'єднання. Іншими словами, необхідний суспільний, ментальний, юридичний та культурний орієнтири або навіть лаг, який здатен згрупувати навколо єдиної ідеї різні національні, етнічні, мовні групи, що являють собою сутність народностей держав, які інтегруються. Протягом останніх декількох століть таким лагом стає ідея побудови правової держави та громадянського суспільства, але до появи відповідних політико-правових теорій провідне місце в системі світоглядних орієнтирів займала релігія.

Відтак об'єднання держав було можливим виключно під проводом та з дозволу церкви. Незважаючи на майже абсолютну відсутність власної державності, католицька церква все ж стала тією наддержавною інституцією, яка за рахунок мережевої організації власної діяльності досягла надзвичайного рівня інтеграції в усіх сферах суспільного життя, починаючи із періоду раннього середньовіччя.

Як демонструють в своїх роботах М.В. Лубська [6] та С.В. Місевич [9], подібне звеличення католицької церкви стало можливим в умовах існування спільного європейського правового простору, яким за відсутності класичного світського законодавства ставало канонічне право. Нерозривний зв'язок канонічного права з християнством, а відтак із його релігійними догматами та становлення особливого політико-правового статусу Папства і його ієрархізація – все це забезпечило Ватикану необхідний рівень впливу на суспільно-політичні процеси в період Середньовіччя майже по всій Європі [6, с. 147–160; 9, с. 117–120].

У подальшому головуюча роль церкви в суспільних відносинах лише укріплювалась, а ідеї середньовічних вчених-мислителів та апологетів канонічного права, зокрема патристичів та схоластиків, сприяли остаточному оформленню теологічної теорії походження держави, а відтак і апріорності провідного місця церкви в ідеях інтеграції європейських держав.

Як зазначає Ю.А. Борко, перші проекти об'єднання європейських держав сягають тих часів, коли на порівняно невеликій, але вже густонаселеній території з'явилося безліч державних утворень, що вело до постійної напруженості і суперництва між ними, яке регулярно переростало у воєнні конфлікти. У прагненні усунути цю роздробленість і створити об'єднання духовно пов'язаних європейських держав, власне, і полягає сутність того, що згодом стало відомо як європейська (пан-європейська) ідея – проект добровільного об'єднання європейських держав. У цих проектах поступово проявлялося усвідомлення духовної спільності європейських народів, їх єдиних цивілізаційних коренів. В свою чергу, духовна спільність забезпечувалася, передусім, єдністю релігії – християнством та такою його гілкою як католицизм. Католицька церква спочатку відіграла провідну роль у проголошенні та розвитку «європейської ідеї», оскільки ще з X в. стала єдиним загальноєвропейським міжнародним інститутом, авторитет якого поширився майже на весь європейський регіон. У результаті цього поняття «християнський світ» асоціюється, як правило, з поняттям «Європа» [3, с. 46].

Підтвердження цього знаходимо в працях Ю.О. Матвеевського. Дослідник акцентує увагу на фактах, які свідчать, що вже в 1306 році французький політик і юрист П'єр Дюбуа запропонував Філіпу IV Красивому, тогочасному монарху Франції, створити «християнську республіку», яка б керувалася асамблеєю європейських принців. Але ця ідея була втілена спочатку лише в процесі управління самої французької держави за

часів, коли король виступав найбільшим та найвпливовішим сюзереном, однак васальні князівства, герцогства, графства тощо вели постійну політичну боротьбу за владу. У подальшому ж ідея об'єднання різних монархій виявилася нежиттєздатною через різність векторів інтересів провідних престолів Європи [7, с. 10-11].

У середині XV ст. король Богемії Іржі Подебард виступив на підтримку політичного об'єднання християнських держав в Центральній Європі для протистояння зовнішнім загрозам. Але в цей період набирала оберті політична боротьба за відновлення могутності становища Імператора Священної Римської Імперії, а відтак будь-які інші ідеї інтеграції відкидалися [4].

Пізніше у XVI–XVII ст. ідеї міждержавної інтеграції з різними моделями організації політичних та соціально-економічних процесів пропонувалися багатьма мислителями та діячами церкви. Особливої актуальності вони набули у XVII ст., що пояснюється виникненням серйозної загрози для католицької церкви у вигляді Османської імперії зокрема та ісламу загалом. Так, у 1623 р. паризький чернець Емерік Крюс опублікував звернення до Папи Римського та європейських монархів із закликом створити міждержавну асамблею для встановлення загального миру і свободи торгівлі в усьому світі. У 1638 р. радник французького короля Генріха IV герцог де Сюлли запропонував створити конфедерацію європейських держав для спільної боротьби проти Османської імперії. У 1690 р. англійський квакер У. Пенн закликав покінчити з «мозаїкою держав» в Європі і створити Європейську лігу або конфедерацію на чолі з парламентом. У 1712 р. французький дипломат і філософ абат Ш. де Сен-П'єр виступив з планом об'єднання Європи («Проект вічного миру в Європі») [7, с. 10–11].

Спільною рисою означених вище ідей інтеграції на Європейському континенті є те, що провідне місце в них відводилося саме католицькій церкві. На неї покладалася роль морального мірила, світоглядного орієнтира та політико-правового ідеалу новоствореного інтеграційного утворення, що повинно сприяти подоланню міжетнічних та міжкультурних бар'єрів в розвитку єдиного європейського суспільства. Що ж стосується юридичного аспекту, то створення єдиного правового поля відбувалося саме за допомогою канонічного права. В умовах майже релігійного фанатизму канонічне право, через свій тісний зв'язок із релігійними догмами, забезпечувало регулювання суспільних відносин шляхом безпосереднього застосування основних християнських заповідей.

Отже, той факт, що в основу можливої інтеграції мала покладатися ідея поширення християнства, свідчить про значний вплив церкви на європейські монархії, а відтак і на державне управління та організацію суспільних процесів. Церква перетворювалася на могутній наддержавний інститут, який консолідував зусилля європейських держав, акумулював зовнішні політичні орієнтири та формував загальноєвропейський вектор розвитку.

У цьому контексті слід звернутися до ідей Т. Вудса та Дж. Алмонда, які зокрема вказують на те, що однією з функцій релігійного фактору євроінтеграції є світоглядна функція, яка створює власну картину світу, що впливає на ставлення людини до дійсності, на її орієнтації, установки та поведінку. При цьому організація суспільства гомеостатична, оскільки створюється суспільно-доцільною, тобто політично обумовленою, діяльністю окремих людей, що не припускає будь-якої межі його [суспільства] існування. На стику цих факторів з усією очевидністю виявляється суттєва обставина: соціально-ефективна діяльність, тобто така, що забезпечує наступність і безперервність людської історії, можлива лише в тому випадку, якщо її мотиви виходять за межі кругозору і турбот конкретного індивіда як випадкової, кінцевої істоти, а одухотворяються уявленнями про себе як необхідної ланки – творця безсмертного людства. Це досягається шляхом трансцендування, тобто визнання якоїсь «іншої» реальності – цінностей та ідеалів, що «переважають» над інтересами і турботами кінцевого індивіда й складають його «кінцеву турботу». Це завдання неможливо вирішити без формулювання деяких безвідносно-позачасових цінностей, норм, заповідей, не вводячи в тканину культури поняття «абсолюту», відчуття позачасовості – вічності. У світлі вищесказаного складно переоцінити значення релігійного фактору в створенні та збереженні європейської цивілізації загалом та в спробах поширення ідей інтеграції європейського суспільства зокрема. Так, західна цивілізація отримала від католицької церкви такі інститути, як вища освіта й наука, благодійність й меценатство, основні принципи цивільного і міжнародного права й основи економічної теорії тощо [11; 4].

Слід зазначити, що католицька церква, пропагуючи ідеї єдиної Європи, мала власні причини та цілі, досягнення яких сприяло б не лише поширенню та закріпленню християнства як провідної європейської релігії, але і підсилювало б політичний вплив Папи Римського на весь Європейський континент. З огляду на це приходимо до висновку, що основними завданнями, які вирішувались церквою в її прагненні до інтеграції європейських держав, були такі:

- зупинення поширення процесу секуляризації суспільних процесів та громадянських інститутів;
- клерикалізації публічно-політичних інститутів та намагання поставити світські органи державної влади в залежність від церкви;
- зупинення процесів церковного розколу, появи нових течій в християнстві: протестантизму, лютеранства, англіканства, кальвінізму тощо;
- поширення церкви як єдиної установи, що забезпечує задоволення попиту суспільства на духовні цінності;
- уніфікацію правового регулювання всіх сфер суспільних та публічно-політичних відносин на засадах канонічного права.

Таким чином, цілком обґрунтовано можна стверджувати, що християнська церква намагалася фактично підпорядкувати собі всі європейські монархії за рахунок теорії теологічного походження держави та права. Уособлюючи в собі намісника Божого, Папа Римський позиціонувався як найавторитетніший правитель, якому мали підкорюватися всі інші монархи, оскільки лише Папа мав мандат на видання, тлумачення та правозастосування норм канонічного права [2, с. 10–15].

Але із розвитком наукового підходу до сприйняття навколишнього світу, а також із поширенням ідей скептицизму і раціоналізму, церква почала втрачати власні позиції універсальної наддержавної інституції. Її вплив на публічно-політичні та соціально-економічні процеси також зменшився, що вимагало від очільників католицької церкви оперативного реагувати на виклики зовнішнього середовища, і поступово вона перетворювалася в глобальну мережеву організацію.

На відміну від церкви як інституційного утворення, значення релігії в суспільних процесах не змінюється. Вона продовжує виконувати аксіологічну функцію, визначаючи мінімальні вимоги до рівня суспільної моралі та культурного розвитку нації. Відтак відбувається проникнення системи релігійних цінностей в сферу закону. Законність не може існувати без моральності, а мораль – суть емпіричних здобутків суспільства, які формувалися переважним чином саме під впливом релігії. Проникаючи в процеси формування громадянського суспільства та правової держави через систему права, релігія виходить на новий рівень впливу на свідомість особи, отожднюючи власну дихотомну систему «добро-зло» із такими категоріями як «моральність», «порядність», «законність» [5].

Оскільки в процесі інтеграції європейських держав виникла необхідність створення єдиної системи законодавства, то цілком зрозуміло, що постало питання стосовно пошуку усередненого орієнтиру для нової моделі загальноєвропейського права. Таким орієнтиром стала загальна система цінностей, притаманна європейському суспільству із невеликими варіаціями, пов'язаними із національними, ментальними та культурними особливостями розвитку внутрішньодержавних процесів. Але, як уже зазначалося вище, загальні орієнтири та контент цієї системи сформувалися під великим впливом християнства.

Пильна увага католицької церкви до соціально-політичних і політико-економічних проблем, пов'язаних з інтеграційним процесом в країнах Європи на сучасному етапі, доводить, що Ватикан не тільки володіє інформацією про те, що відбувається, але і, усвідомлюючи необхідність власного оновлення, в багатьох випадках передбачає і задає вектори суспільно-політичної активності християнсько-демократичних партій. Так, II Ватиканський собор (1962–1965 рр.), ініціювавши процес «Aggiornamento», що буквально означає «Приведення у відповідність із сьогоденням», одночасно запустив процес еволюції соціальної доктрини католицизму: під-

писана в ході Собору енцикліка «Pacem in Terris» («Мир на землі», 11 квітня 1963 р.) була проникнута прагненням до миру, хоча в більш ранній енцикліці «Mater et Magistra» вже містилися свіжі підходи та інтерпретації соціальної позиції католицизму, наприклад, щодо державної підтримки аграріїв, податкової реформи, соціального забезпечення та регулювання цін. Папа Римський Павло IV, що змінив Іоанна XXIII, здійснив практичні кроки у визначенні основних соціальних проблем людства в енцикліці «Populorum Progressio» («Про прогрес народів», 26 березня 1967 р.). У 1981 р., на третьому році понтифікату, соціальну енцикліку «Laborem exercens» («Здійснюючи працю») видав Папа Римський Іоанн-Павло II, на час якого припали: «Sollicitudo rei socialis» («Турбота про справи соціальні») в 1987 р. і оприлюднена в 1991 р. до сторіччя «Rerum novarum» «Centesimus annus» («Сотий рік»), яка розкрила фундаментальні питання морального вчення римо-католицької церкви, «Veritatis Splendor» («Сяйво істини», 1993) та енцикліка про фундаментальні питання, що стосуються цінності, гідності й недоторканності людського життя «Evangelium Vitae» («Євангеліє життя», 1995 р.) [10, с. 62–64; 8, с. 356–357].

Таким чином, можна дійти висновку, що католицька церква продовжує намагатися впливати на публічно-політичні та соціально-економічні процеси в єдиній Європі, щоправда цей вплив не настільки очевидний і найчастіше проявляється в поширенні релігійної доктрини як альтернативи існуючій системі моральних та етичних цінностей сучасного інформаційного суспільства.

Особливу увагу слід звернути на те, яким саме чином релігійний фактор впливає на інтеграційні процеси, який механізм цього впливу. Так, екстраполяція релігійних норм та церковного права на сучасні публічно-політичні процеси дає змогу щонайменше здійснити пошук тих чи інших правових конструкцій та навіть нового конкретного змісту правових норм. Буде не зовсім коректно стверджувати, що релігія залишається, як і в добу Середньовіччя, певним джерелом формування імперативу поведінки суб'єктів суспільних відносин, але певною мірою саме церковне право, особливо його прогрес, під впливом зміни світоглядних орієнтирів та поширення наукової парадигми світосприйняття дає можливість по-новому поглянути на процес формування єдиного морально-етичного вектора розвитку європейських націй. Церква засобами проповідей, в яких загострюється увага на найбільш значущих проблемах сьогодення, шляхом нової інтерпретації відомих релігійних текстів та канонічного права, а також за рахунок впливу на людські потреби у духовній складовій пропонує власні вирішення цивілізаційних проблем. Ці рішення хоча і не відповідають таким критеріям сучасної парадигми європейської інтеграції, як раціоналізм, прагматизм, утилітаризм, але вони несуть в собі гуманізм та є соціоорієнтованими, що відповідає новітній європейській філософії, провідне місце в якій посідає громадянське суспільство.

З огляду на це філософський контекст євроінтеграційних процесів обумовлює постулат щодо неможливості або неприйнятності інтеграції в європейську спільноту держави із офіційною нехристиянською релігією. Прямої такої заборони чи обмеження звісно не існує, оскільки це, по-перше, не демократично, по-друге, суттєво викривляє концепцію прав та свобод людини і громадянина, в якій свобода совісті та віросповідання посідають одне з провідних місць.

Офіційна позиція Європейського Союзу полягає в тому, що інтеграція можлива лише за умови досягнення низки соціально-економічних та публічно-політичних критеріїв, що мають об'єктивний характер та впливають саме на рівень розвитку демократії в тій чи іншій державі. Водночас цілком зрозуміло, що вплив релігії на формування системи суспільної моралі та ціннісних орієнтирів цивілізаційного розвитку обумовлює апріорну полярність векторів процесів державотворення в країнах із різними превалюючими релігіями.

Висновки. Підбиваючи підсумки, зазначимо, що християнська церква тривалий час відіграла одну з провідних ролей в процесі розвитку європейських країн. Її спрямовуючий та регулюючий вплив обумовлював форму та методи державного управління, а догмат віри визначав морально-етичні ідеали суспільства. З огляду на це система права розвивалася в такий спосіб, щоб повністю забезпечити потребу в клерикалізації світського життя. Але зміна суспільної свідомості під впливом ідей просвітників обумовила відхід церкви на другий план та поступову секуляризацію публічно-політичних процесів.

Проте той внесок, який зробила християнська релігія в процесі становлення загальноєвропейських цивілізаційних цінностей, не слід недооцінювати. Сучасна інтеграція держав та створення Європейського Союзу стали своєрідним продовженням та втіленням ідей пан-європейської нації, формування якої неможливе без спільності культурних та ментальних детермінант. Саме тривалий історичний період панування християнства і дав поштовх до формування єдиного духовного простору, в межах якого

визначився морально-етичний концепт європейської цивілізації, що в подальшому вплинуло на критерії та принципи розвитку європейського права. Таким чином, релігія спочатку через інституційну складову у вигляді церкви, а потім через філософсько-правовий інструментарій так чи інакше впливала на інтеграційні процеси, що мали місце на Європейському континенті.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Биков О.М. Конституційно-правові основи державно-релігійних відносин у країнах із полірелігійним складом населення / О.М. Биков // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Право» / Ред. кол.: Д.О. Мельничук (голова) та ін. – К., 2011. – № 165. – Частина 1. – С. 29–36.
2. Биков О.М. Проблеми взаємовідносин держави і церкви: концептуальні засади / О.М. Биков // Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право» 36. Наук. пр. – К.: Вид-во Нац. Авіац. Ун-ту «НАУ-друк», 2011. – № 2(19). – С. 10–15.
3. Борко Ю.А. От европейской идеи к единой Европе / Ю.А. Борко. – М., Деловая література, 2003. – С. 46.
4. Вудс Т. Как Католическая Церковь создала Западную цивилизацию / Т. Вудс. – М., ИРИСЭН, Мысль, 2010. – 245 с.
5. Жосул Е.В. Роль религиозного фактора в процессе политической интеграции в Западной Европе / Е.В. Жосул // «Плехановские чтения»: сборник материалов международной конференции – Нижневартовск, 2004.
6. Лубська М.В. Релігійні витоки держави і права // [Лубський В.І., Козленко В.М., Горбаченко Т.Г.] Соціологія релігії. – К., 1999. – С. 147–160.
7. Матвеевский Ю.А. Европейская интеграция в исторической ретроспективе / Ю.А. Матвеевский. – М., МГИМО, 2011. – С. 10–11.
8. Митрохин Л.Н. Христианские ценности на рубеже III тысячелетия / Л.Н. Митрохин // Вопросы религии и религиоведения. Вып. 1: Антология отечественного религиоведения: сост. и общ. ред. Ю.П. Зуева, В.В. Шмидта. Ч. 2: Институт научного атеизма, Институт религиоведения АОН при ЦК КПСС. – М., 2009. – С. 355.
9. Місевич С.В. Поняття джерел канонічного права / С.В. Місевич // Ерліхівський збірник юридичного факультету Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. – № 3. – Чернівці: Рута, 2002. – С. 117–120.
10. Элбакян Е.С. Изучение религии в научной парадигме: общее и особенное / Е.С. Элбакян // Евразия: духовные традиции народов. – 2012. – № 1. – С. 62.
11. Almond G.A. The Political Ideas of Christian Democracy / G.A. Almond // The Journal of Politics. – 1948. – Vol. 10. – № 4. – P. 734.